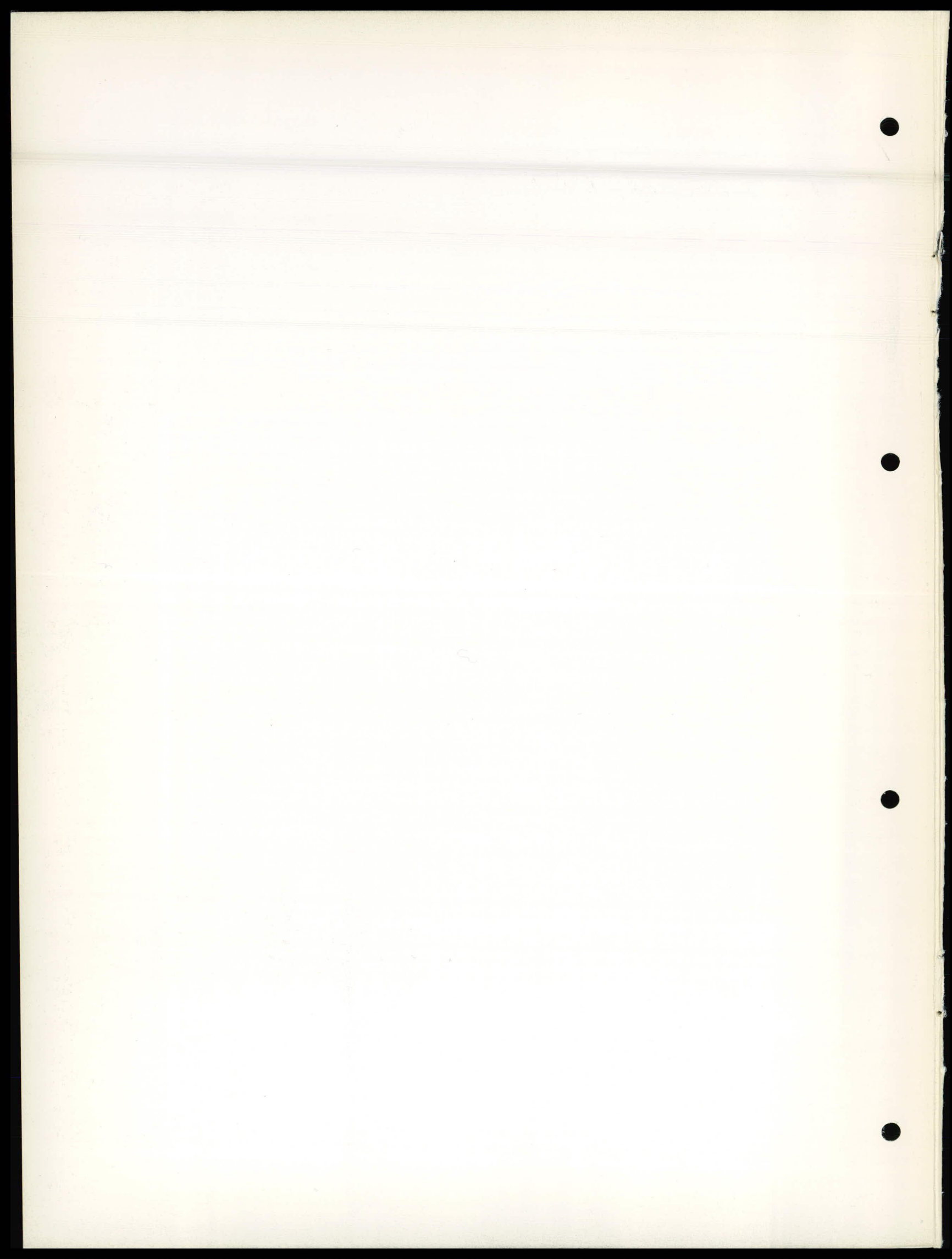

Gebrueders Bätz

Orgelmakers

Utrecht.

VERANTWOORDING

De tentoonstelling en de catalogus kwamen tot stand in nauwe samenwerking met het Bureau Public Relations, Voorlichting en Documentatie en met het Onderwijs Media Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.

Het dia-klankbeeld getiteld 'De orgelbouwers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland' werd door laatstgenoemde instelling in samenwerking met dr Gert Oost verzorgd. Van diens research en adviezen, alsmede van die van zijn promotor dr M.A. Vente werd bij de opzet van tentoonstelling en catalogus dankbaar gebruik gemaakt.

In dank worden de volgende bruikleengevers vermeld:

	H.M. de Koningin
Abcoude,	Rooms Katholieke Parochie van de H.H. Cosmas en Damianus
Bunnik,	Gert Oost
Gorinchem,	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente
Tubbergen,	Mevrouw N.L. ten Cate-van Gheel Gildemeester
Utrecht,	Aartsbisschoppelijk Museum
	Citypastoraat Domkerk
	College van Regenten van de Fundatie van de Vrij-Vrouwe van Renswoude
	Gemeentelijk Archief
	Instituut voor Muziekwetenschap der Rijksuniversiteit
	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente
	Rijksarchief in de Provincie Utrecht
	Universiteitsmuseum
Weesp,	Kerkvoogdij Hervormde Gemeente

Gebroeders Bätz

De orgelmakers Bätz
honderd jaar Utrechtse orgelbouw

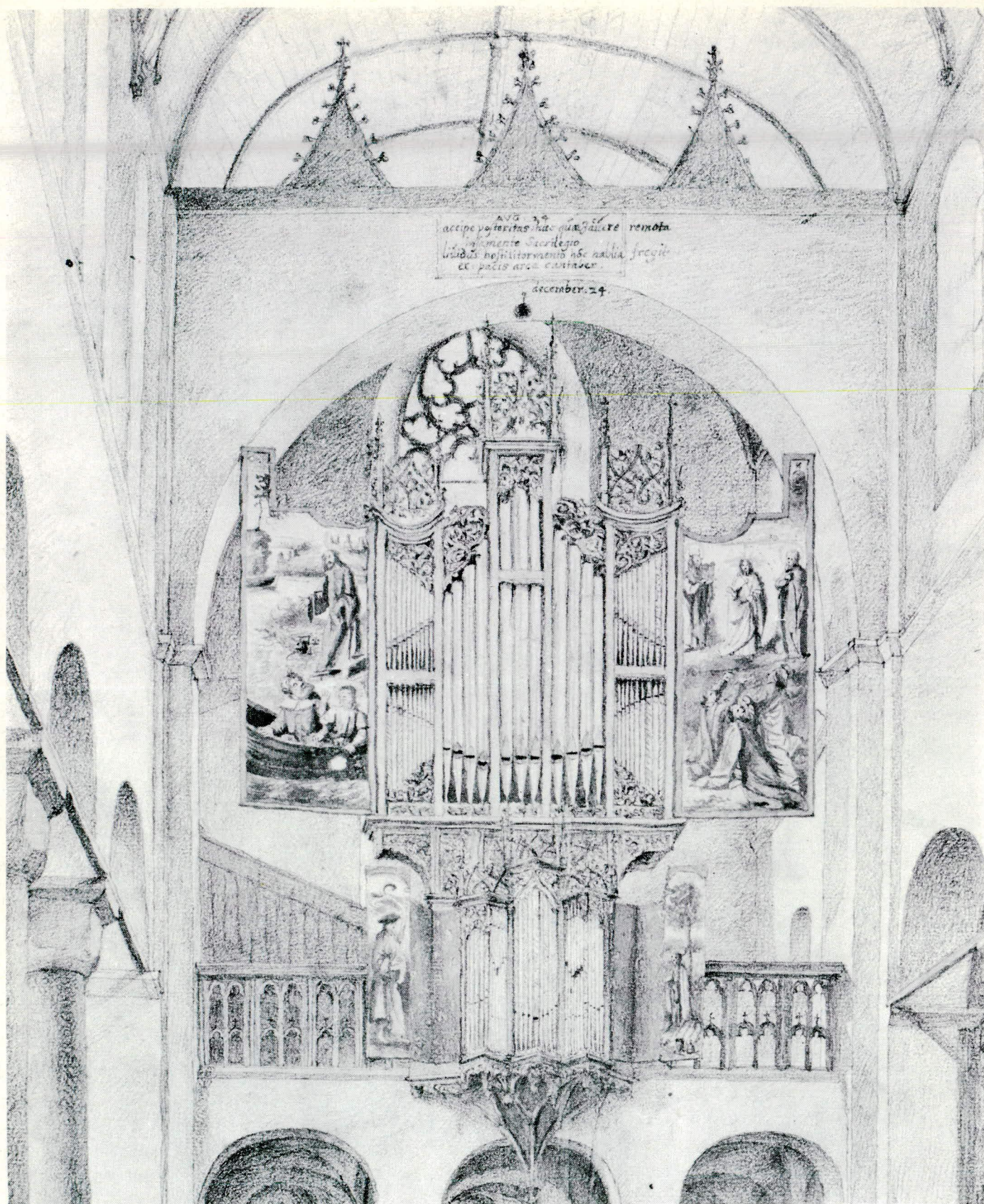
Centraal Museum Utrecht
21 november 1975 - 18 januari 1976

DE UTRECHTSE ORGELTRADITIE VOOR DE GEBROEDERS BATZ

Sinds mensenheugenis telt de stad Utrecht orgelmakers onder zijn inwoners. Een tentoonstelling met het geslacht Bätz en zijn werk als onderwerp doet de gedachten teruggaan naar het jaar 1739, toen Johann Heinrich Hartmann Bätz zich als zelfstandig beoefenaar van zijn kunstambacht te Utrecht vestigde. Het door hem gestichte bedrijf bestond tot 1901, het sterfjaar van Johan Frederik Witte, in vrouwelijke lijn afstammeling van J.H.H. Bätz; de belangstelling van Witte's kinderen was anders gericht en dientengevolge verdween dit orgelbouwershuis. De clientèle ging over op een aantal kleine bedrijven, waarvan overigens de chefs het vak bij de laatste Witte geleerd hadden. Inmiddels zijn die kleine bedrijven òf verdwenen òf naar elders verplaatst en hebben weer andere firma's, uiteraard onbewust, zorg gedragen voor de voortzetting van deze eeuwenoude stedelijke traditie.

Na het overlijden van de uit Nijmegen afkomstige en in Utrecht wonende Godert (of Govert) van Pisa in 1648, had geen orgelbouwer het aangedurfd zich hier te vestigen. Deze leegte was niet toevallig, want het zwaartepunt van het Nederlandse orgelbezit lag sedert circa 1630 niet meer in stad en gewest Utrecht, maar in Holland, Friesland en Groningen. Dat verklaart ook waarom de Hagerbeers uit Amersfoort, veruit het belangrijkste 17e eeuwse orgelmakersgeslacht, en hun leerlingen Slegel en Duytschot, zich metterwoon in Holland vestigden. Om dezelfde reden verwierf de Westfaalse familie Baders zich in Gelderland en vooral in Friesland een hoog aanzien en daarom trokken de Arnhemse orgelmakers Morlet naar Kalkar.

De stad Utrecht kon een naar werk omziend orgelbouwer in het midden van de 17e eeuw eigenlijk alleen maar het onderhoud van enkele orgels uit zijn kerken bieden. De bijna onvoorstelbare orgelpracht van vóór 1578 was grotendeels verdwenen en maar enkele specimina daarvan, zij het dan ook belangrijke, had men in stand gehouden: er waren orgels in de Dom, de Buurkerk, de Jacobikerk, de Nikolaikerk, de Pieterskerk, de Mariakerk en de Catharijnekkerk. Omdat deze orgels alleen als concertinstrumenten dienden, was dat aantal eigenlijk nog te groot. Geen wonder, dat het kleine orgel van de Jacobikerk in 1640 werd afgebroken en naar de Remonstrantse kerk te Rotterdam verkocht werd. Het al lang niet meer bespeelbare instrument van de Janskerk leverde in 1664 het bouwmateriaal voor een nieuw orgel in de abdij van Val-Saint-Lambert in het land Luik. De Pieterskerk bleef na de stormramp van 1674 voorlopig orgelloos, en de orgels van de Mariakerk en de Buurkerk deden vrij wel geen dienst meer en tenslotte werd ze het zwijgen opgelegd. Dit laatste is des te opvallender, omdat na 1680 de calvinistische weerstand tegen het gebruik van het orgel in de eredienst tenslotte ook in Utrecht het pleit had verloren.

Het orgel uit de Pieters-
kerk te Utrecht, gebouwd
door Meester Israël in
1508. Détail uit een teke-
ning door Pieter Saenredam
uit 1636.

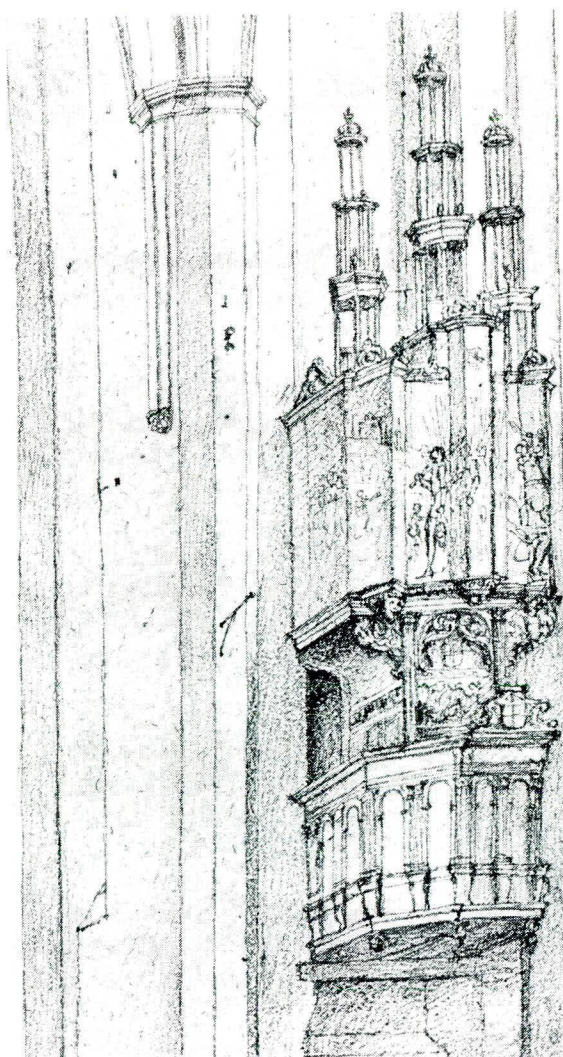
De kerken der andere confessies waren bescheiden; het bevreemdt niet, dat de kleine Lutherse gemeenschap sedert het midden der 17e eeuw haar orgel had. In tenminste één van de katholieke schuilkerken klonk een orgel, n.l. in de statie 'Onder de Linden' aan de Nieuwe Gracht. Er waren welgestelde burgers, die hun eigen instrument bezaten.

Het beeld was in de andere Stichtse steden al niet veel beter: Amersfoort bezat twee orgels, Wijk bij Duurstede en Rhenen ieder één, na de kerkbrand van 1628 dacht men in Montfoort niet aan een nieuw orgel. De magistraat van Rhenen liet in 1734 zijn toen ruim 200 jaar oude orgel na een stilzwijgen van meer dan een halve eeuw herstellen. En op het platteland? Er zijn gegevens over orgels in Abcoude, Benschop, Vleuten, Westbroek, enz., maar veel informatie geven ze niet.

Het ligt dan ook voor de hand, dat stad en land onvoldoende emplooi voor een orgelmakerij van enige importantie boden. Orgelbouwers van elders, meestal met klinkende namen, deden hier het werk af: het geslacht Hagerbeer, Jan Slegel, de familie Duytschot, Nicolaas van Hagen, Christiaan Muller, Matthias Verhofstad, Vitus Wichleben, Matthijs van Deventer, Rudolf Garrels, enz.

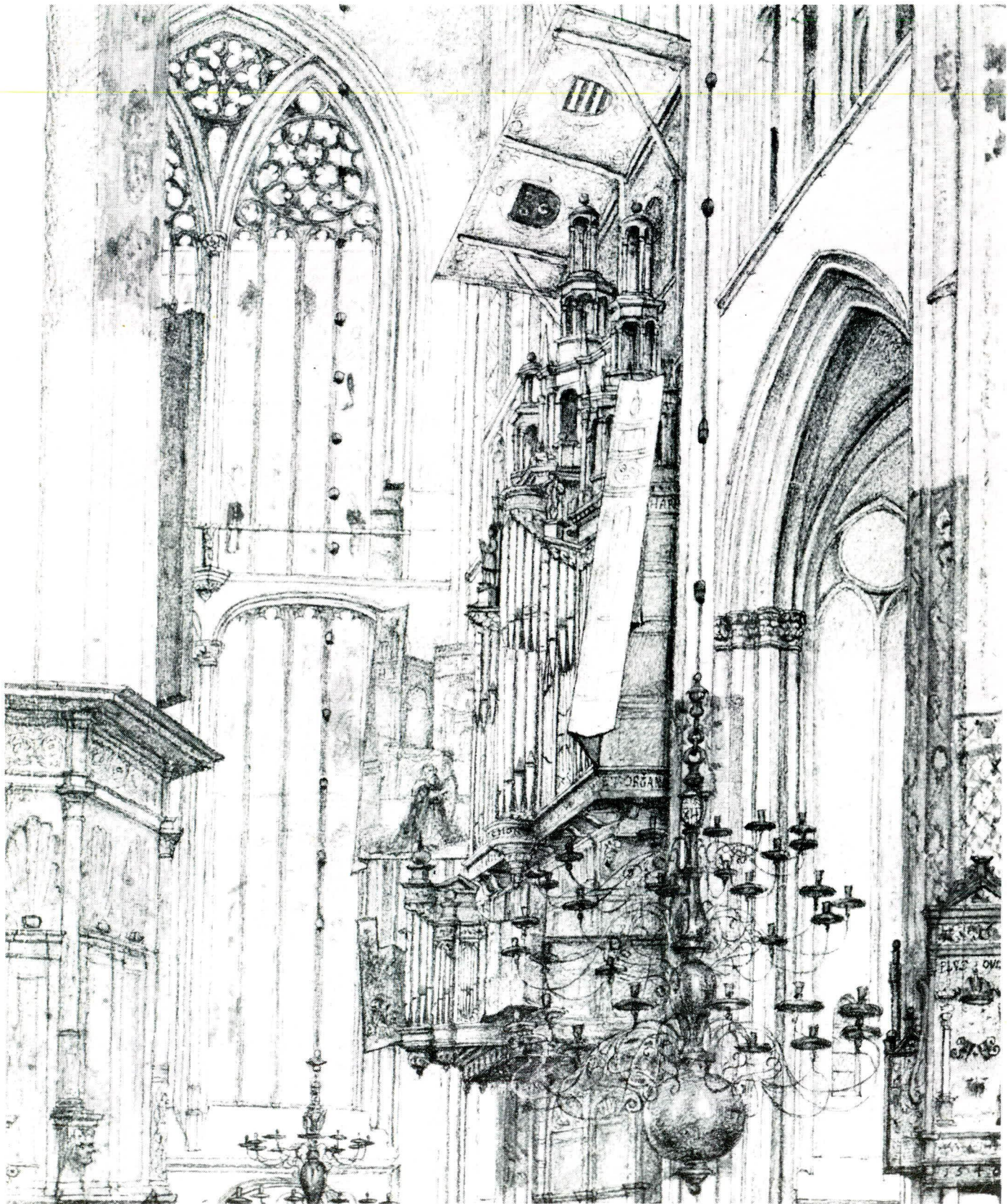
Dat J.H.H. Bätz in 1739 niettemin zijn onderneming in Utrecht begon, moet men wellicht in verband brengen met de grotere vraag naar nieuwe orgels in de kringen der dissidenten en katholieken.

Hoe anders was het orgelklimaat vóór 1578! Alleen al in de stad Utrecht waren er vele instrumenten, die men

Het orgel uit de Catharijnekerk te Utrecht, détail uit een tekening door Pieter Saenredam uit 1636.

Het orgel in de Domkerk te
Utrecht, gebouwd door Pe-
ter Jansz de Swart in 1571
Détail uit een tekening
door Pieter Saenredam uit
1636.

voortdurend aan de eisen van een snelle muzikale en technische revolutie aanpaste; de vier parochiekerken hadden ieder twee orgels, de vijf kapittelkerken en de abdijkerken - met hun besloten koordienst - meestal slechts één en verder bezaten veel kloosters en gasthuizen in hun kerk of kapel er een. Berichten - meestal toevallige of incidentele - bewijzen, dat ook tal van dorpskerken met orgels gesierd waren, b.v. in Abcoude, Baarn, Benschop, Breukelen, Loenen, Kockengen, Vleuten, Westbroek. De orgeldichtheid op het Stichtse platteland moet vrij hoog geweest zijn.

Vanzelfsprekend boden deze streken vanaf het midden der 14e eeuw goede bestaansmogelijkheden voor orgelmakers. Het is onmogelijk in dit korte bestek naar een volledig naamsoverzicht te streven en daarom wordt hier volstaan met het vermelden van enkele orgelmakershuizen, kleine familiebedrijven, soms wat groter, want het ambacht ging, evenals in de 18e en 19e eeuw, van vader op zoon, van meester op gezel en leerling over. Het valt op, dat veel orgelmakers zelf organisten waren of musici in hun familie- en vriendenkring telden. Hun technische vaardigheid hield gelijke tred met de eisen van de muzikale praktijk!

Ghiselbert Talp was organist en 'rector horologii' van de Oudmunster (1388-1429), maar ook een orgelmaker van grote betekenis; zijn zoon Herman was eveneens orgelmaker en organist van de Pieterskerk; een andere zoon, Ghiselbert junior, was organist in Utrecht (St. Nicolaas) en in Axel! Dirk van Loenen en zijn zoon Jan, de laatste waarschijnlijk identiek met Jan Riem, bouwden of herstelden allerlei orgels in de jaren 1420-1461. Een eeuw lang (1457-1559) maakten Peter Gerritsz, zijn zoon Gerrit Petersz en zijn kleinzoon Cornelis Gerritsz Utrecht tot een orgelbouwcentrum van veel meer dan locale betekenis, zoals blijkt uit het nog bewaarde, maar nog niet herstelde instrument dat tot 1885 in de Nikolaikerkerk dienst deed, ongetwijfeld een der gewichtigste orgelmonumenten der wereld. Cornelis Gerritsz werd opgevolgd door zijn leerling Peter Jans de Swart (1536-1597), die de kroon op het werk zette en ongetwijfeld de grootste orgelmaker was, die de stad Utrecht onder haar inwoners kende. Zijn genie klinkt nog door in belangrijke fragmenten van de orgels van de Dom te Utrecht en de Hooglandse kerk te Leiden. De Swarts opvolgers, weliswaar orgelmakers van formaat, moesten op den duur, d.w.z. in de jaren na 1615, het veld ruimen voor het geslacht Hagerbeer, dat, aanvankelijk in Amersfoort residerend, later meestal in Holland, zich tot het leidende orgelmakershuis van de 17e eeuw ontwikkelde.

Op één aspect moet ten slotte nog gewezen worden: hoezeer de Utrechtse opdrachtgevers ook gebaat waren bij de aanwezigheid van orgelbouwers binnen de grenzen van stad of gewest, tot een monopolie hebben de daar woonachtige orgelbouwers het niet gebracht. De rivaliteit met grote meesters van buitenaf, Lieven Zwits uit Keulen omstreeks 1470, Jan van Covelens uit Amsterdam (1508-1532) en diens opvolgers Hendrik Niehoff c.s. uit Amsterdam, sedert 1538 te 's-Hertogenbosch gevestigd, bracht de Stichtse orgelfactuur op een uitzonderlijk hoog niveau.

Dr. M.A. Vente

Getuigschrift van Johann
Heinrich Hartmann Bätz uit
1733, hem verstrekt door
zijn leermeester uit Gotha,
Christoph Thielemann.

Ich Christoph Lichtenmann, Hoff-Druck- und Instrumetenmacher, in Sachsen Gotha, ertheile al-

[illegible]

Quisquis hunc meum
 deus est magister
 notum

Johan Hendrich Flattman Bätz
Orgelmaaker te Utrecht
Den 20 Juni 1752.

DE ORGELMAKERS BATZ
HONDERD JAAR UTRECHTSE ORGELBOUW

Juli 1739: in het lidmatenboek van de Evangelisch Lutherse Gemeente te Utrecht, het 'Memoriael der Communicanten, de welcke na voorgaende examinatie tot ledematen Jesu Christi zijn aangenomen, de welcke God van den hemel gunne en geve dat oock hare namen mogen geschreven staan in het Boek des Levens', schrijft men de naam van Johann Heinrich Hartmann Bätz, 'gebürtig von Frankenroda in Sachsen Gotha, is orgelmacher'. Dit is de eerste vermelding van Bätz' aanwezigheid in Utrecht. De spelling van zijn naam kost aanvankelijk enige moeite. In het communicantenboek stond eerst Peetz, dit werd echter verbeterd tot Bätz. Naast Peetz komt ook Beetz en zelfs Beets voor. Ook Bätz zelf schrijft zijn naam graag zo. Men kan hieruit niet alleen afleiden dat hij graag Nederlander wil zijn, maar bovendien dat zijn naam eigenlijk als 'Beets' uitgesproken moet worden, en niet, zoals later gebruikelijk werd, als 'Bets'.

Wie was deze Johann Heinrich Hartmann Bätz en waarom vestigde hij zich juist in Utrecht?

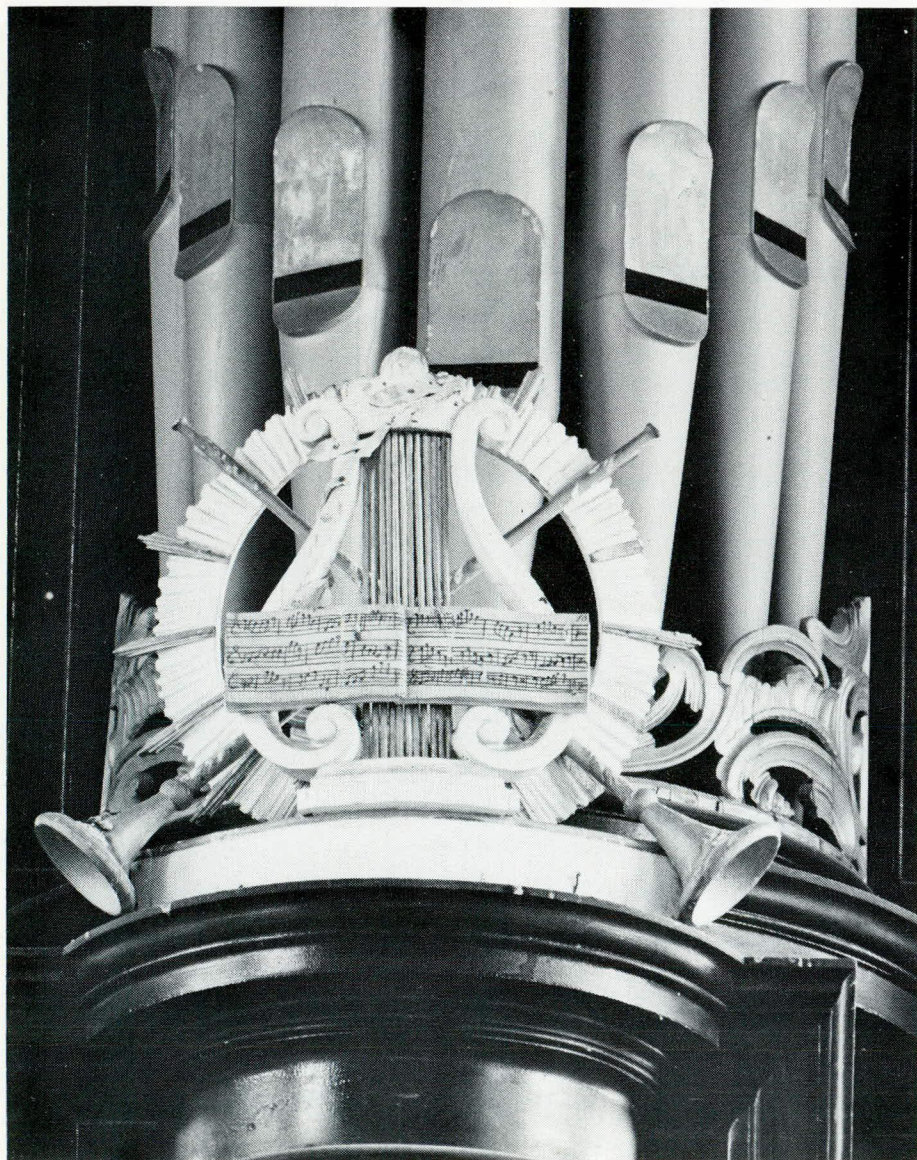
DE EERSTE GENERATIE

Johann Heinrich Hartmann werd op 1 januari 1709 te Frankenroda, in Saksen geboren. Zijn vader, Adam Gideon Bätz, was daar schoolmeester; hij was waarschijnlijk uit een andere omgeving afkomstig. Over Johann Heinrichs ouderlijk huis zijn weinig gegevens bekend. Hij was de jongste uit het gezin. Een oudere broer, Johann Heinrich Wilhelm koos, zo blijkt uit latere bronnen, hetzelfde vak als hij, namelijk dat van orgelmaaker. Johann Heinrich Hartmann ontving aanvankelijk een opleiding tot meubelmaker en meldde zich als meubelmakersgezel op 1 mei 1729 bij Christoph Thielemann, 'Hof- Orgel- und Instrumentenmacher' te Gotha, in het keurvorstendom Saksen. Volgens de verordeningen van het Duitse gildenstelsel ging hij vier jaar bij Thielemann in de leer. Na verloop van deze periode ontving hij een lovend getuigschrift vanwege zijn kunnen. Hij had 'seine Arbeit treulich und redlich verrichtet, auch die Profession darbey so begriffen, dass er hoffentlich bey Männiglichen wird bestehen können'. Thielemann roemt bovendien zijn aangenaam en vriendelijk karakter. Met dit getuigschrift verliet Bätz het bedrijf van Thielemann om - alweer volgens het Duitse gildenstelsel - zijn opleiding tot meester-orgelmaaker elders voort te zetten. Evenals vele van zijn landgenoten verkoos hij dit te doen in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hier immers behoorde het orgelmaken tot de vrije beroepen. Er was hier een grote belangstelling voor het orgelspel. Er waren veel instrumenten die onderhouden dienden te worden en hier ontstond een steeds grotere behoefte aan nieuwe orgels als bege-

leidingsinstrument in de kerkdiensten en als concert-instrument tijdens de orgelbespelingen, die eens per week of eens per twee weken in veel plaatsen tijdens marktdagen werden gehouden.

Op 1 mei 1733 verliet Johann Heinrich Hartmann Gotha. Hoewel hierover geen absolute zekerheid bestaat, wijzen toch veel bronnen erop, dat hij al in de nazomer van dat jaar in de stad Utrecht arriveerde. Daar waren op dat moment twee orgelbouwers werkzaam: Willem van Limburg en Albertus van Os. Van Limburg onderhield al sedert tientallen jaren het oude instrument van de Nicolaikerk, Van Os had o.a. het orgel van de Lutherse Kerk, dat Matthias Verhofstadt in 1719 gebouwd had, in onderhoud. De kerkmeesters van de Hervormde Gemeente achtten in dat jaar een uitgebreide restauratie van het orgel in de Nicolaikerk noodzakelijk en nodigden hiervoor Christian Müller uit, die in Amsterdam het bedrijf van Cornelis Hoornbeek had voortgezet. Bij de bedoelde restauratie werd Müller geassisteerd door Van Limburg, Van Os en, zeer waarschijnlijk, door Johann Heinrich Hartmann Bätz.

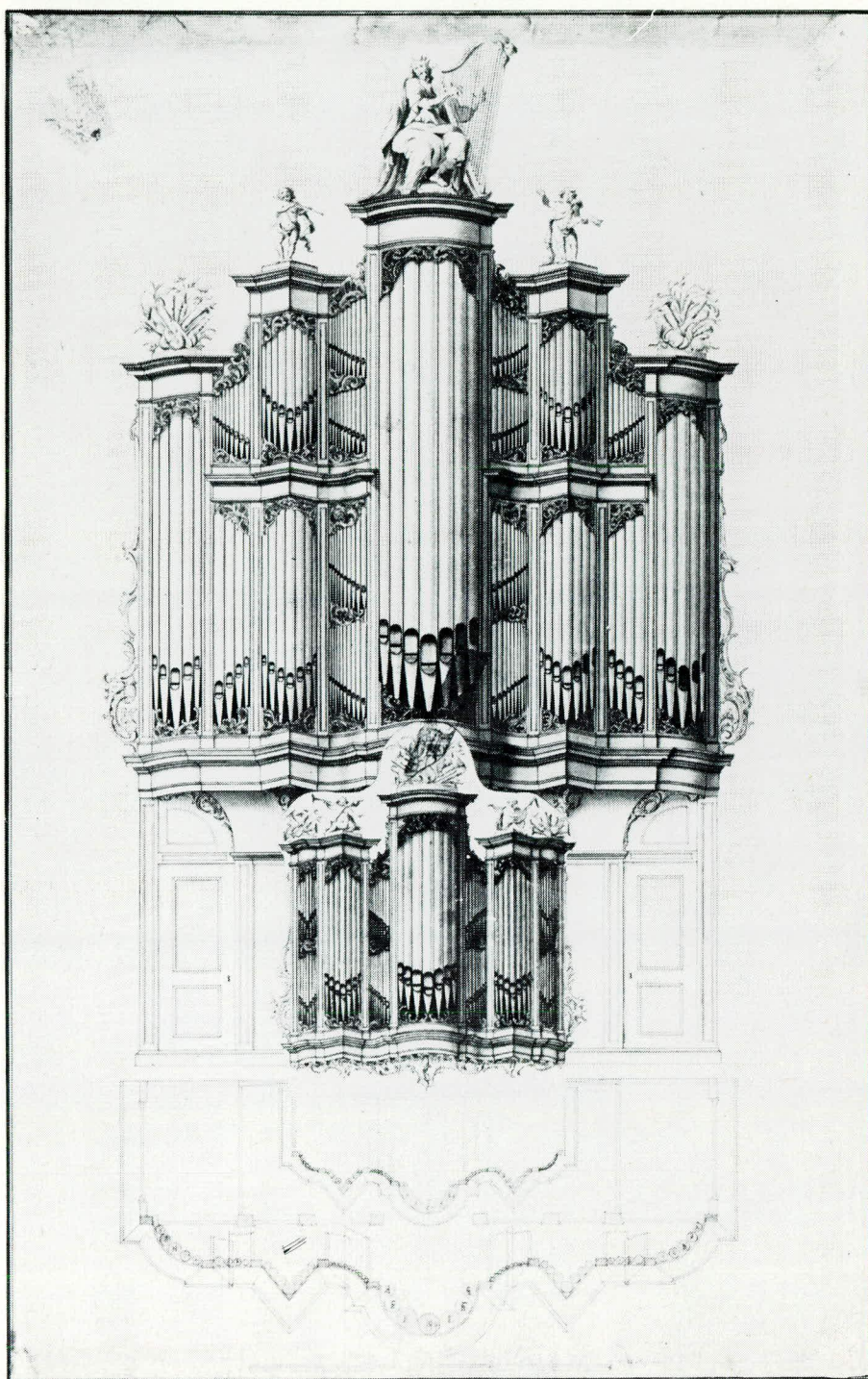
In december leverde Müller het werk op, om zich daarna aan zijn grootste opdracht, die hem wereldberoemd zou maken, te wijden: de bouw van het orgel in de Grote of St. Bavokerk in Haarlem. Hij nam Bätz als 'meester-knecht' aan en in deze functie werkte Bätz aan de totstandkoming van dit instrument. De invloed van Müller, en met name van diens schepping in de Haarlemse Bavokerk, op het werk van J.H.H. Bätz is onmiskenbaar.

Détail van een toren van
het orgel in de Oosterkerk
te Hoorn, gebouwd door
J.H.H. Bätz in 1763/64.

Na de voltooiing van het Haarlemse orgel in september 1738 schijnt Bätz een eigen bedrijf te willen oprichten. Dit blijkt uit een mededeling van Müller aan de kerkmeesters van de Catharijnekerk te Brielle in december 1738.

De keuze van de stad Utrecht als woon- en werkplaats wordt na het voorafgaande aannemelijk. Bätz was met de Utrechtse orgelsituatie bekend; hij had immers reeds in 1733 in Utrecht gewerkt. Bovendien was de werkgelegenheid in deze stad nog gunstiger geworden. Willem van Limburg was in 1737 overleden en Albertus van Os vertrok in 1735 naar Vlissingen. De centrale ligging van de stad maakte het mogelijk het arbeidsterrein naar noord- en zuid uit te breiden. Gesteund door Christian Müller - aan hem had Bätz zijn eerste opdrachten buiten Utrecht te danken - wist Johann Heinrich Hartmann binnen enkele jaren een orgelbouwbedrijf in Utrecht tot bloei te brengen dat onder drie achtereenvolgende generaties Bätz (tot 1849) en vervolgens onder twee generaties Witte (tot 1902) bleef voortbestaan.

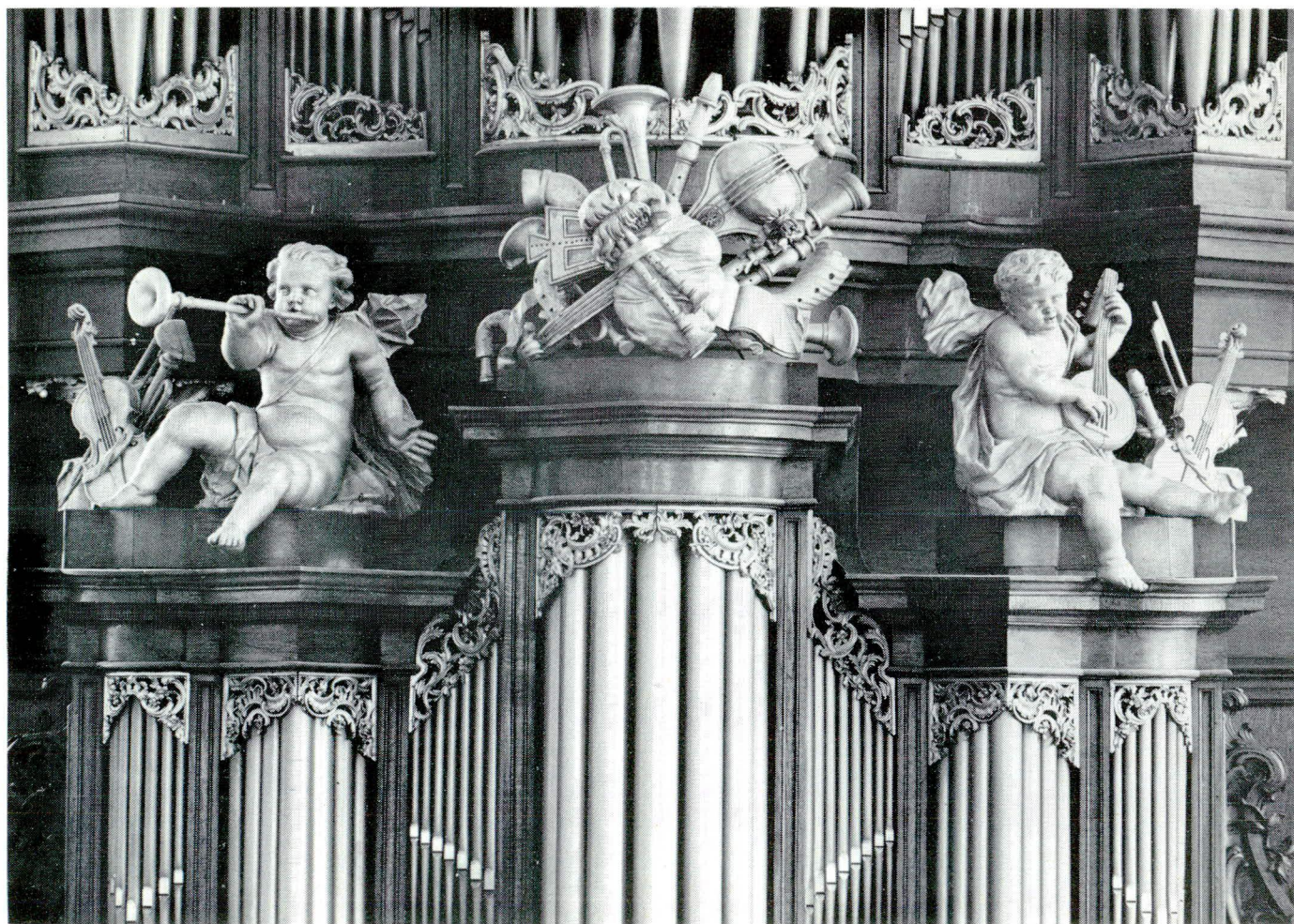

Ontwerp voor het orgel in
 de Ev. Lutherse Kerk te
 's-Gravenhage, gebouwd
 door J.H.H. Bätz in
 1761/62.

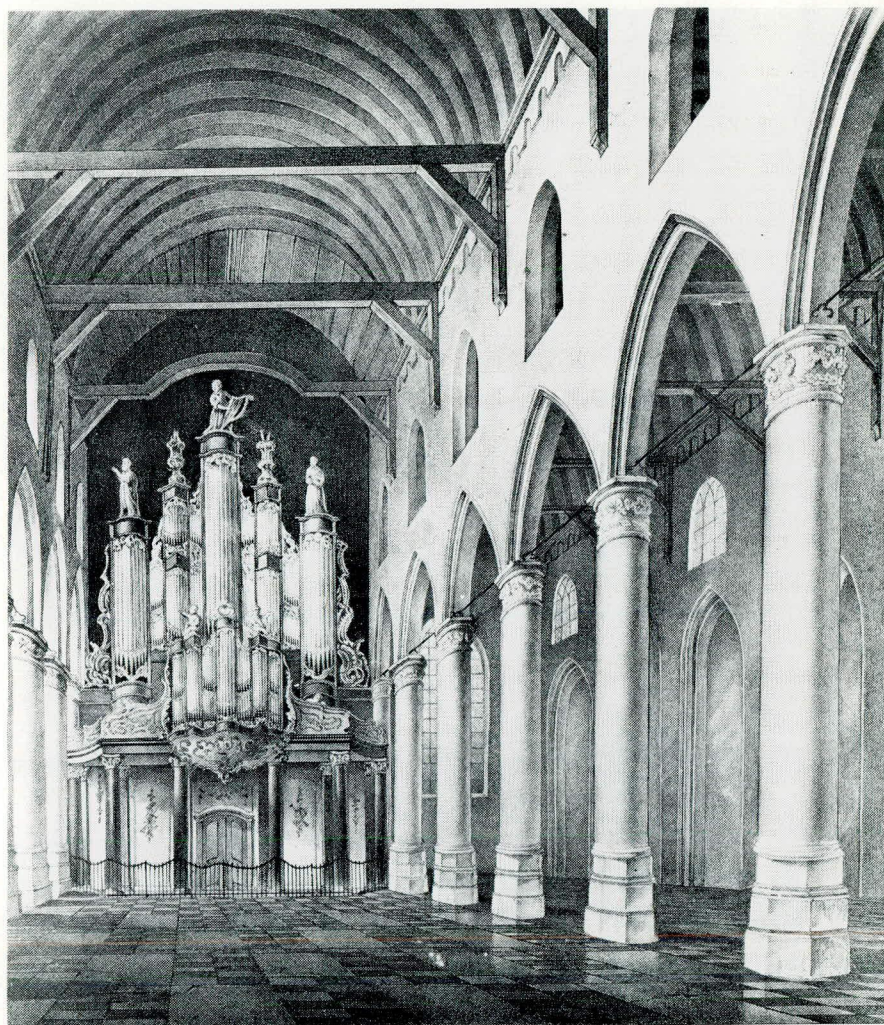
Het orgel in de Herv. Petruskerk te Woerden, gebouwd door J.H.H. Bätz in 1766/68.

Détail van het rugpositief en het hoofdwerk van het orgel in de Ev. Lutherse Kerk, gebouwd door J.H.H. Bätz in 1761/62.

Aanvankelijk was het bedrijf gevestigd aan het Hoogt (huidige nummer 8), vanaf 1764 in een 'huis met erve en grond, kelders en kluizen aan de westzijde van de Oude Gracht op de Beschuitmarkt', tussen de Bakker- en Bezembrug (huidige nummer 145). Bätz kocht dit pand uit de nalatenschap van zijn schoonvader Thomas Liepoldes, met wiens dochter Johanna Maria hij op 20 januari 1750 getrouwd was.

Tot 1852 bleef het bedrijf in dit pand gevestigd, daarna werd het ondergebracht in een groot herenhuis aan de Breedstraat (op de plaats van het huidige nummer 38). Bätz bouwde - voor zover bekend - 16 nieuwe orgels. Hiervan zijn er nog 9 in gebruik; van het orgel in de Oosterkerk in Hoorn bleef alleen de fraaie orgelkas bewaard. De belangrijkste van deze instrumenten zijn: Hervormde Kerk Tilburg (1765), Ev. Lutherse Kerk Amersfoort (1766), Hervormde Kerk Woerden (1768) en Ev. Lutherse Kerk 's-Gravenhage (1751, 1762). Op 13 december 1770, tijdens de oplevering van zijn grootste orgel, het instrument in de Groote of St. Lievens Monsterkerk te Zierikzee, overleed Bätz. Voor de bestudering van het oeuvre van J.H.H. Bätz is het een onoverkomelijk gemis, dat dit immense instrument - te vergelijken met het Müller-orgel in de Bavokerk in Haarlem - in 1832 door brand werd verwoest.

Het orgel in de St. Lievens- of Monsterkerk te Zierikzee, gebouwd door J.H.H. Bätz in 1768/70, naar een litho uitgegeven na de kerkbrand van 1832.

DE S^T. LIEVENS of MONSTER KERK te ZIERIKZEE.

Deze als laatste rest van een geheel van twaalf orgels, welke naar een ontwerp van J.H.H. Bätz in 1768/70 door den hooglezen bouwmeester van Zierikzee 1832.

Waarneer van opgedeelte der opbouw eenen Roomse Kerk.

door de J. H. H. Bätz van de Kerk in Zierikzee, 1832.

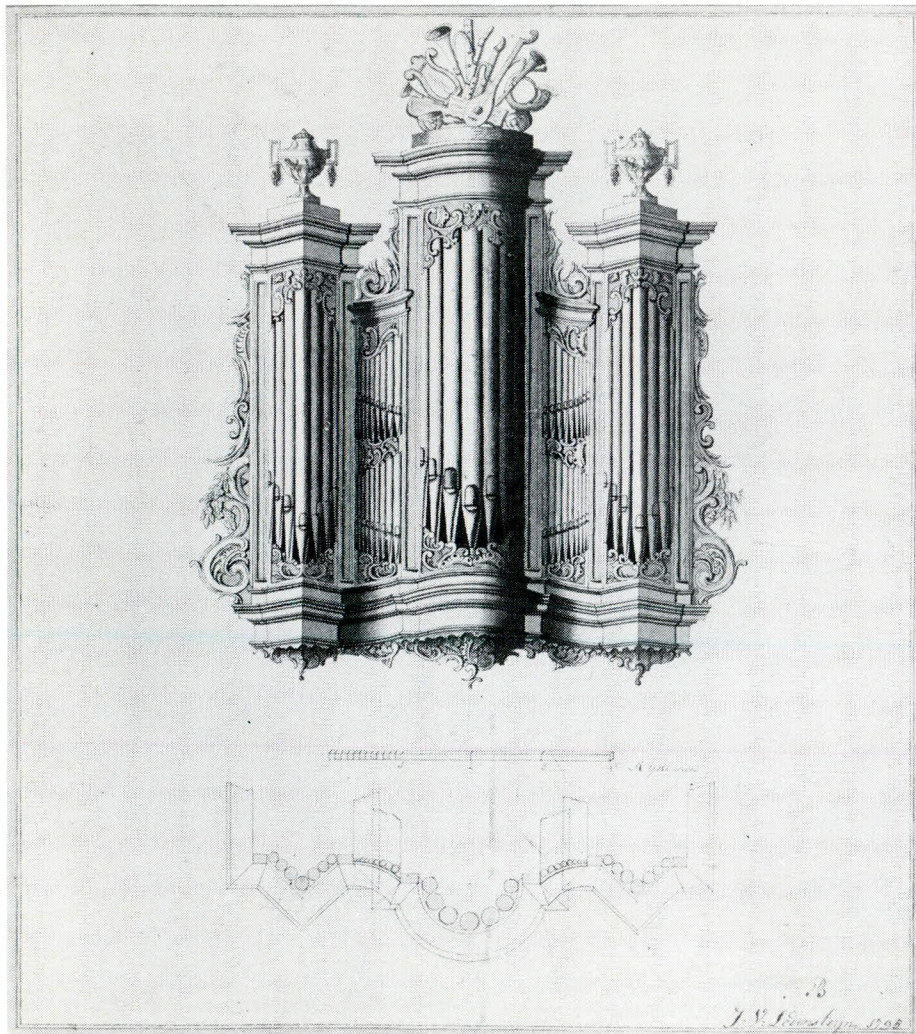
1834

DE TWEEDE GENERATIE

De beide zonen van Johann Heinrich Hartmann, Gideon Thomas en Christoffel, zetten het bedrijf van hun vader voort. Van hen is Gideon Thomas (1751-1820) de belangrijkste.

Onenigheid over de erfenis van hun ouders bracht Christoffel ertoe in 1778 een eigen bedrijf te beginnen. Zo staan het rugwerk van het orgel in de Bonifaciuskerk te Medemblik en het orgel van de Hervormde Kerk te Loenen a/d Vecht geheel op zijn naam. De orgels van de tweede generatie zijn over het algemeen bescheiden van omvang. Men heeft hiervoor vaak de algehele teruggang in de welstand en de politieke spanningen aan het einde van de 18e eeuw als oorzaken gezien. Nauwkeurige bestudering van de economische omstandigheden en van de ups en downs in de orgelbouw, levert echter de conclusie dat de eisen die de muziekpraktijk aan de instrumenten in het einde van de 18e eeuw stelde, veel meer bepalend zijn voor de orgelbouw dan de algehele economische situatie.

In het samenspel met fluiten, violen, hobo's, hoorns, trompetten en pauken voldeed een klein instrument beter dan een groot; een zelfstandig pedaal was voor de luchtige rococo-muziek niet nodig. Eén manuaal was voldoende. De orgelbouwers kwamen aan de vraag van de organisten naar rijke kleurschakeringen tegemoet door de registers te verdelen in bas en discant - d.w.z. de

Ontwerptekening uit 1795 van een orgelfront door Jan van Lodensteijn, élève van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude en leerling van G.Th. Bätz.

linker- en de rechterhand -; niet alleen kon de organist daardoor links en rechts een verschillende klankkleur laten horen, ook kon hij, terwijl hij met zijn rechterhand speelde, links registreren en omgekeerd, waardoor hij, al spelend - of beter: al improviserend, want als het ware orgelspel zag men de improvisatie! - crescendo of decrescendo kon maken. Men kan de orgels van Gideon Thomas en Christoffel Bätz slechts naar waarde schatten, als men ze bezielt vanuit de speelpraktijk van de late 18e eeuw en als men muziek uit die tijd daarop hoort uitvoeren.

Uiteraard kan men een teruggang in de activiteit opmerken in de periode 1795 tot 1813. De onzekere politieke situatie en vooral ook de scheiding tussen kerk en staat, waardoor de Hervormde Gemeenten zelf de zorg voor hun gebouwen en hun orgels op de schouders kregen, dwongen vele kerkmeesters tot bezuiniging. De mobilisatie eiste vele jonge mannen op, zodat personeel schaars werd. Over gebrek aan opdrachten kon Gideon Thomas niet klagen, maar het verwerven van goed personeel en het verkrijgen van goede materialen waren grote problemen voor hem. Financieel ondervonden de beide broers in deze moeilijke periode steun: de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude betaalde een aanzienlijk leergeld voor de lessen, die G.T. Bätz aan Jan van Lodensteijn, élève van de Fundatie, in de orgelbouw gaf. Een orgelontwerp van Jan van Lodensteijn en een door hem vervaardigde piano zijn op de tentoonstelling te zien. Christoffel Bätz en zijn gezin ontvingen een legaat ad f.8000,- van Mr. Jan Gildemeester. In diens testament staan Christoffels vrouw en zijn zoon Jonathan, van wie Gildemeester peet was, bovenaan een lange rij van vrienden, aan wie hij bij zijn overlijden een som geld legateerde. Het is de vraag of Christoffel zelf ooit van deze schenking geweten heeft. Over de laatste jaren van zijn leven is vrijwel niets bekend. Geen enkele bron vermeldt activiteiten van hem. Op 3 mei 1800 verdronk hij in de Vecht bij Breukelen. In de Hervormde Kerk aldaar werd hij op 5 mei 1800 begraven. Van dit tragische ongeval - of was het geen ongeval? - maakt geen enkele krant melding. Zijn kinderen groeiden verder op in het gezin van Gideon Thomas. Het geld van Gildemeester, dat op 3 juni beschikbaar kwam, werd door Gideon Thomas gebruikt voor de opvoeding van Christoffels zonen.

Tot 1820 behield G.T. Bätz de leiding van het bedrijf. Hij wist de productiviteit na 1815 weer op te voeren en genoot een goede naam als orgelbouwer. Op 30 januari 1820 overleed hij, volgens een overlijdens advertentie in de Utrechtse Courant 'na een langdurig lijden aan het water in de borst'. Zijn weduwe vertrok naar Amsterdam, zijn neven Jonathan en Johan Martin Willem, zonen van Christoffel, zetten het bedrijf voort.

De tweede generatie Bätz bouwde - voor zover bekend - 22 nieuwe orgels; gezien het tijdgebonden karakter van deze instrumenten is het niet verwonderlijk, dat slechts de helft van deze orgels nog in gebruik is. In vormgeving en dispositie zijn zij meer gevarieerd dan de orgels van J.H.H. Bätz; ze zijn charmant van klank. Een belangrijke plaats nemen de kabinetorgels in. Het huisorgel van kasteel Middachten, dat thans in het koor van de Domkerk te Utrecht staat, is op de tentoonstelling te bezichtigen (en te beluisteren!). Het is - ook in het oeuvre van G.T. Bätz - uniek van vorm. De belangrijkste instrumenten staan in de: Hervormde Kerk Heukelum (1779), Hervormde Kerk Breukelen (1787),

Het orgel in de Herv. Kerk
te Heukelum, gebouwd door
G.Th. Bätz in 1778/79.

Het orgel in de Herv. Kerk
te Heukelum, détail onder-
zijde.

Lutherse Kerk Edam (1809), Hervormde Kerk Vleuten (1812) en de R.K. Franciscus Xaveriuskerk Amersfoort (1819).

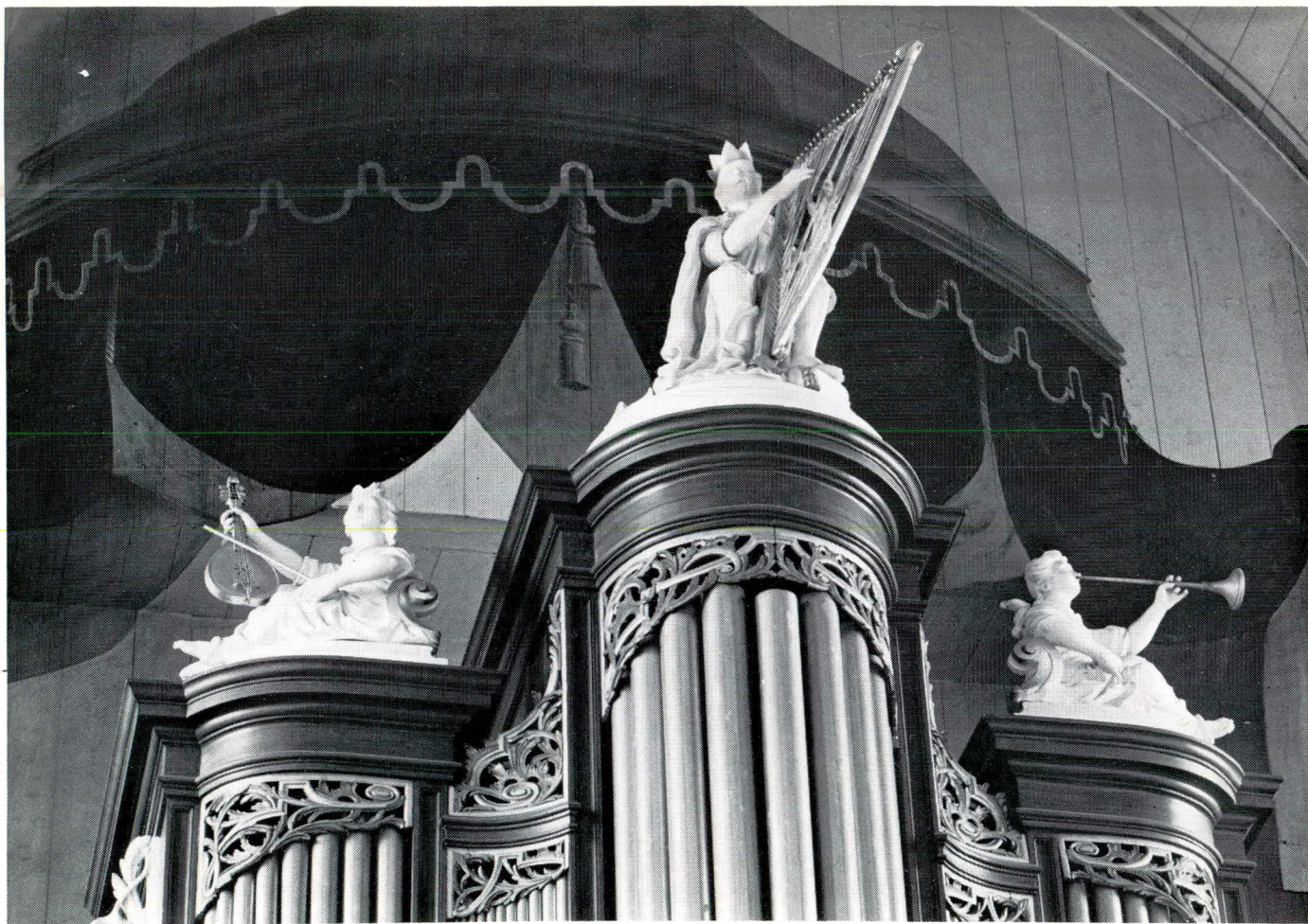

DE DERDE GENERATIE

Onder de derde generatie, de gebroeders Jonathan en Johan Martin Willem, beleefde het bedrijf zijn grootste bloeiperiode. Jonathan (1787-1849) was de belangrijkste; hij was een ontwikkeld man, een notabel in de stad Utrecht. Hij vervulde vele functies in de Lutherse Kerkeraad: als kerkrentmeester beheerde hij de financiën, verzorgde hij de boekhouding, pleitte hij voor vaccinatie van de kinderen van de diakonieschool en had hij een belangrijk aandeel in het muzikale leven van de Lutherse Gemeente. Ook was hij lid van het muziekcorps van de Utrechtse Schutterij (hij speelde trompet!) en nam hij deel aan het Utrechtse Sociëteitsleven. De beroemde Franse orgelbouwer Aristide Cavallé-Coll, die in 1844 een bezoek aan Jonathan Bätz bracht, beschreef zo'n sociëteitsbezoek uitvoerig. Hij was zeer onder de indruk van de Utrechtse notabelen, die pijpen van wel drie voet rookten en immense hoeveelheden wijn dronken!

Over het leven van Johan Martin Willem is veel minder bekend. Hij woonde tussen 1812 en 1818 te Amsterdam en had daar een bedrijf als pianobouwer. De opkomende bloei van de orgelmakerij in Utrecht noopte hem weer naar zijn geboorteplaats terug te keren. Tot 1831 werkte hij samen met Jonathan. Op 3 januari van dat jaar kondigden de broers in de Couranten aan, dat de firma 'Gebroeders Bätz' werd opgeheven en alle lopende opdrachten door Jonathan afgehandeld zouden worden. De oorzaak van de scheiding der beide broers blijft onzeker. Kon Johan Martin Willem, van wie uit zekere bron blijkt, dat hij 'lichaemsgebreeken' had, de hoge vlucht van het bedrijf niet aan? Of voelde hij zich verdrongen door Christian Gottlieb Friedrich Witte, die in 1826 vanuit Duitsland naar Nederland was gekomen en hier een goede werkgelegenheid in het bedrijf van Bätz gevonden had? Johan Martin Willem was na 1831 nog slechts enkele malen actief in de orgelbouw. In zijn overlijdensacte - hij overleed in 1836 - staat als beroep 'pianobouwer' vermeld.

Zijn zonen Johan Christiaan, Jonathan jr. en Johan Martin Willem bleven werkzaam in het bedrijf van de 'firma Bätz en Comp', de nieuwe naam, die het bedrijf Bätz van 1833, het jaar waarin Jonathan Bätz en Christian G.F. Witte een compagnieschap aangingen tot de opheffing in 1902 droeg.

Bekroning van het orgel in
de Herv. Kerk te Breukelen,
gebouwd door G.Th. Bätz in
1787.

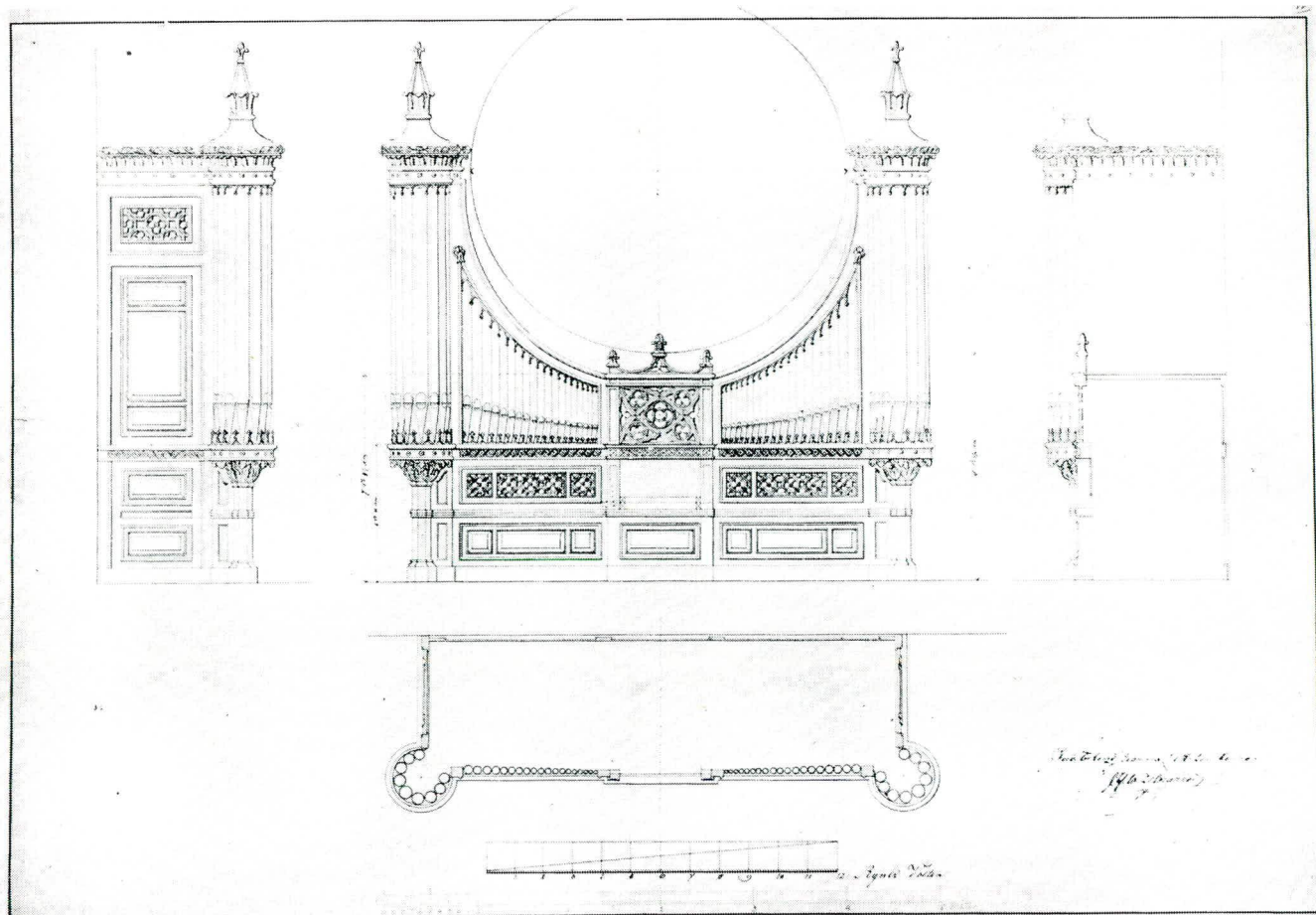
Bekroning van het orgel in
de Ev. Lutherse Kerk te
Edam, gebouwd door G.Th.
Bätz in 1809.

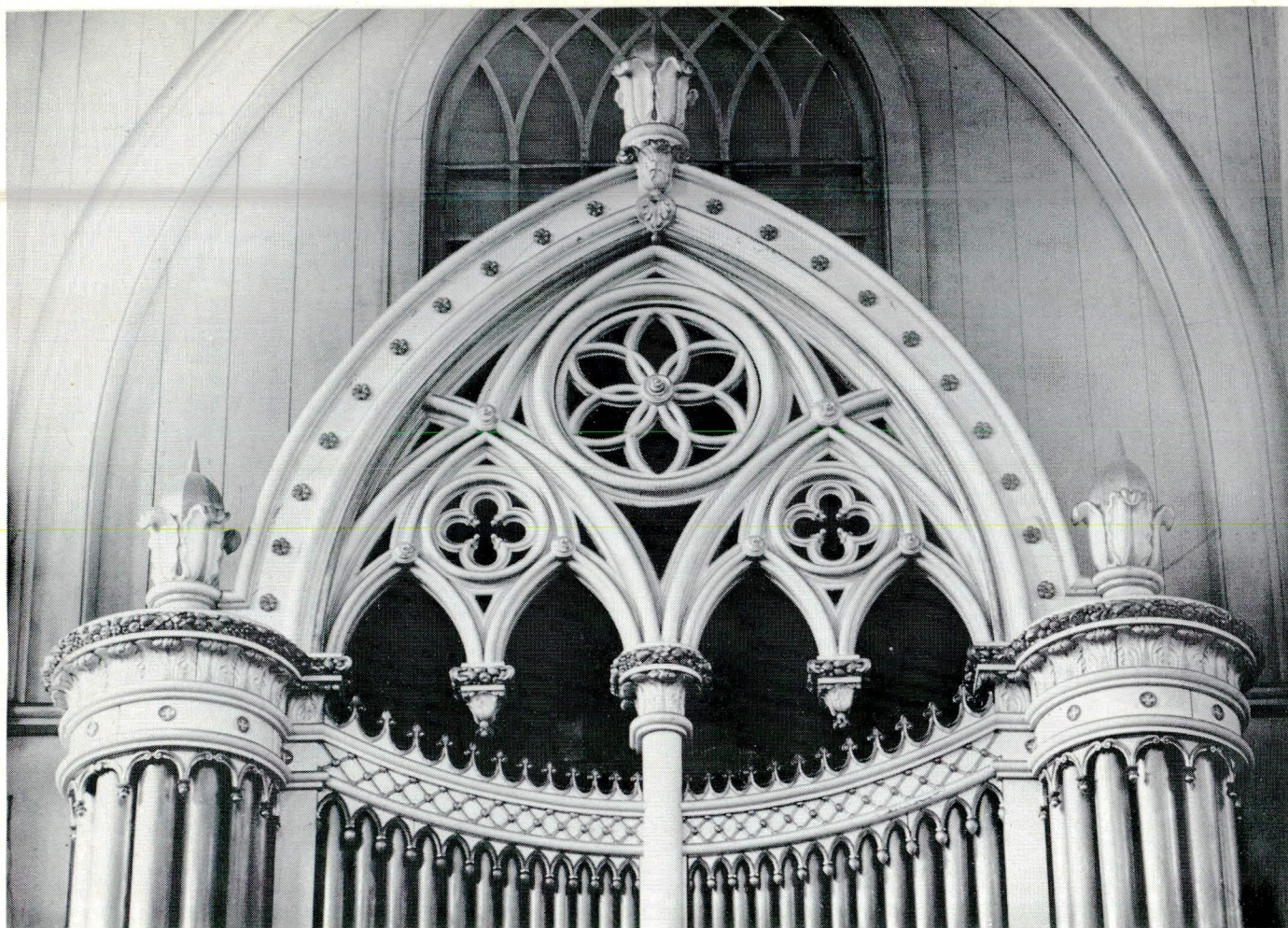
Gebroeders Bätz Utrecht. 1826.

Jonathan Bätz en C.G.F. Witte moeten goede vrienden geweest zijn. Hoewel het aanvankelijk niet in Witte's bedoeling lag in Nederland te blijven, liet hij zich hiertoe overhalen door Jonathan. De zwakke gezondheid van Jonathan - hij leed aan jicht en was hierdoor vaak maanden achtereen niet in staat zijn werk te verrichten - had tot gevolg, dat Witte een grote invloed uitoefende op de gang van zaken in het bedrijf en op het karakter van het werk.

Hij had - gezien de enorme productiviteit van het bedrijf ook na 1849, het sterfjaar van Jonathan Bätz - een goed organisatietalent en een grote werkkraft. Witte was niet alleen compagnon en vriend van Jonathan, in 1839 werd hij ook familie van hem! In dat jaar trouwde hij namelijk met Pauline Dorothea Antoinetta Lagers, dochter van de Lutherse predikant te Amsterdam, Georg Hendrik Lagers en Johanna Maria Bätz, de enige dochter van Gideon Thomas Bätz. Door dit huwelijk werd hij bovendien mede-erfgenaam van het bezit van Gideon Thomas Bätz en diens dochter. Witte overleed in 1873 als een vermogend man.

Ontwerp voor het orgel in de Gotische Zaal van koning Willem II te 's-Gravenhage, gebouwd door Jonathan Bätz in 1841/42.

Het orgel in de Amstelkerk
te Amsterdam, gebouwd door
Jonathan Bätz & Co in
1842/43.

Jonathan Bätz & Comp Orgelmakers te UTRECHT 1833

Tussen 1820 en 1849, d.w.z. de periode, waarin Jonathan Bätz de leiding over het bedrijf had, werden 22 nieuwe orgels gebouwd. De meeste hiervan zijn nog in gebruik. Naast kleinere charmant klinkende orgels, zoals die van de Hervormde kerken te Nieuwenhoorn, Weesp, 's-Graveland, Harderwijk, Mijdrecht, de Amstelkerk te Amsterdam, de Lutherse Kerk te Woerden en het orgel uit de Gotische Zaal van koning Willem II dateren uit deze periode ook de grote instrumenten, zoals die van de Domkerk te Utrecht, de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam, de Hervormde Kerk te Den Bosch, de Nieuwe Kerk te Delft, de Oude Kerk te Zeist. Naar de behoefte van de tijd beschikken deze orgels over twee of drie manualen en zelfstandig pedaal. Een bijzonderheid van het orgel in de Domkerk te Utrecht is, dat de Gebroeders Bätz hierin een groot aantal pijpen uit het orgel, dat Peter Jansz. de Swart in 1571 voor deze kerk bouwde, overnamen.

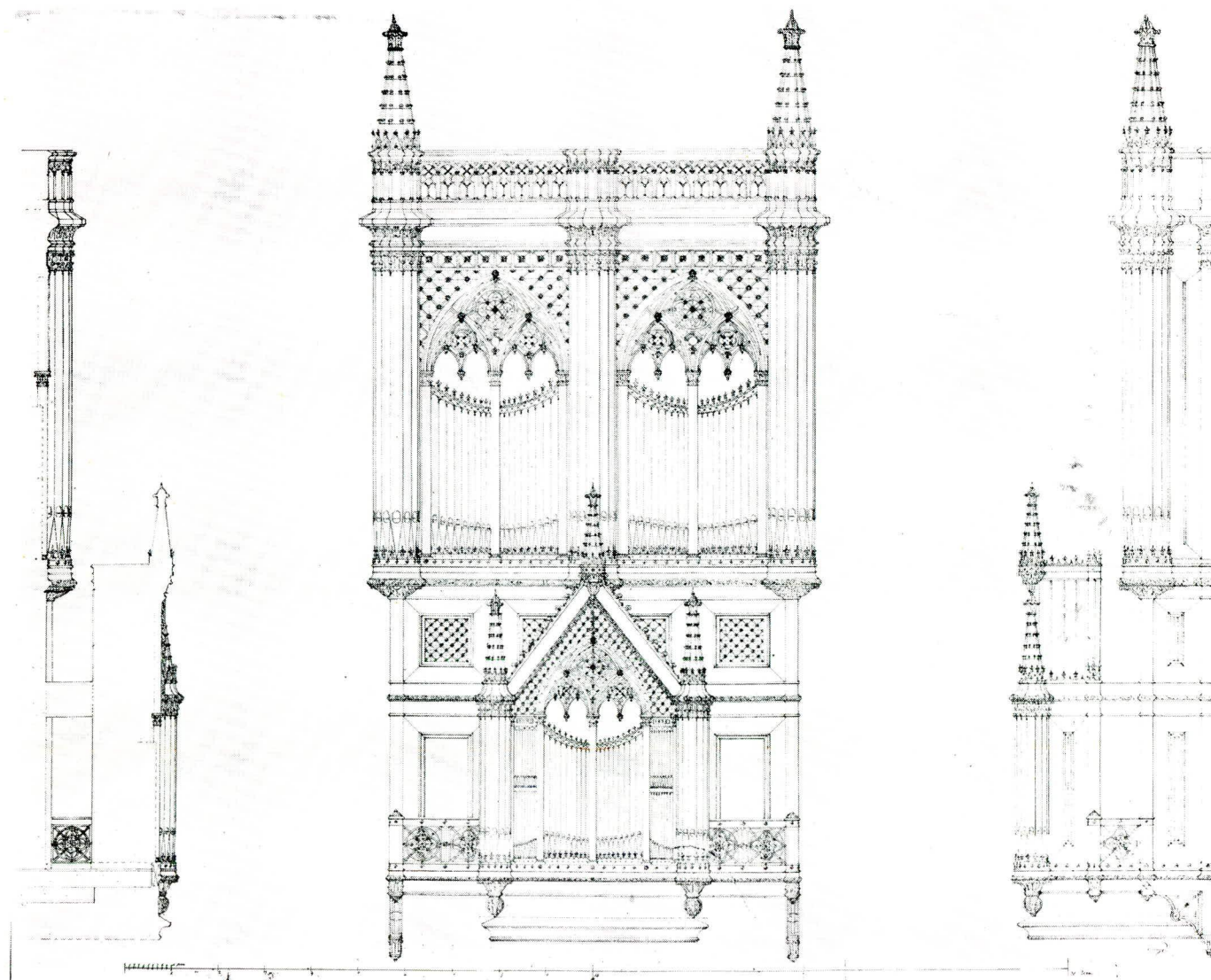
Het orgel in de Nieuwe Kerk te Delft, gebouwd door Jon. Bätz in 1837/40.

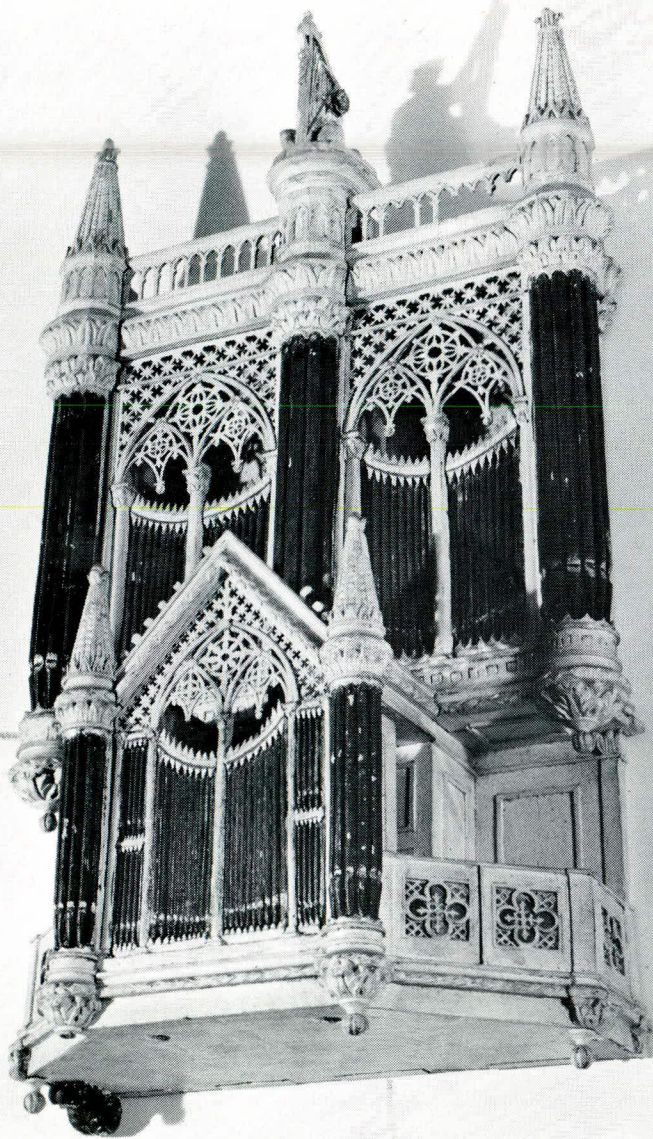

Architectural drawing
of a Gothic building
by J. W. P. P. P.

Het eerste ontwerp voor
het orgel in de Utrechtse
Domkerk, gebouwd door Jon.
Bätz in 1825/31.

Het tweede ontwerp voor
het orgel in de Utrechtse
Domkerk, gebouwd door Jon.
Bätz in 1825/31.

Het orgel in de Domkerk,
afkomstig uit de maquette
van deze kerk gemaakt door
F.C.E. van Embden in 1830.

Overziet men het oeuvre van de orgelmakers Bätz uit de periode, waarvan de tentoonstelling een beeld wil geven, dan valt in de eerste plaats het oerdegelijk karakter van dit werk op. De orgelmakers Bätz werkten slechts met de allerbeste materialen; ook hierdoor valt het te verklaren, dat zoveel instrumenten bewaard bleven. In de tweede plaats valt het op, dat zij geen grote vernieuwers waren. Veel meer dan Chr. Müller sloot J.H.H. Bätz zich aan bij de hier in Nederland heersende tradities: orgels met een sterk plenum, waarin tongwerken en een cornet zijn opgenomen, geschikt voor de begeleiding van de gemeentezang. Bijzondere registers zoals de viola da gamba zijn schaars; de vox humana wordt steeds gecombineerd met quintadeen 8' en baarpijp 8'. Ook Jonathan Bätz was tamelijk tra-

ditioneel in het samenstellen en het construeren van zijn orgels. Slechts de tweede Bätz-generatie toonde meer drang tot het invoeren van vernieuwingen: zij breidde de klavieromvang uit tot f'''; voerde de deling van registers in bas en discant uit, ontwierp bijzondere registers zoals de fluit travers en stemde haar orgels vanaf 1816 in de zogeheten gelijkzwevende temperatuur. Andere orgelbouwers in Nederland gingen de orgelmakers Bätz in dergelijke vernieuwingen meetal voor. Tijdgenoten van de verschillende generaties Bätz roemen deze orgelbouwers dan ook niet zozeer om hun vindingrijkheid, als wel om hun betrouwbaarheid en hun degelijkheid en om de hoge technische en artistieke kwaliteit van hun werk. De bekende muzikant F.C. Kist schreef over de orgelmakers Bätz en het orgel, dat zij in de Hervormde Kerk te Zeist bouwden (1843):

'derzelver streven was immer, om zich in de kunst hoe langer hoe meer te volmaken, en, ver van knoeierij en kunstbederf, steeds een soliden weg te volgen. Bij de bearbeiding van dit nieuwe orgel, heeft dezelve (= Jonathan Bätz) wederom de treffendste proeven gegeven. Schooner geintoneerd en deugdzamer gebouwd orgel, dan dat van Zeist, kan niet verlangd worden. Alle geluiden van hetzelfde zijn effectvol en edel; elk register bezit zijn waar eigendommelijk karakter; spreekt gemakkelijk en duidelijk aan; kracht en melodieuze harmonische zamensmelting bezielen het geheel; de aanslag is gemakkelijk en aangenaam, zoodat de speler zich op hetzelfde als op eene piano kan bewegen. Alles is tot in de kleinste kleinigheden met de uiterste zorg en netheid bewerkt; ook het eenvoudig smaakvol omhulsel (de kas van het orgel) verdient lof, en vooral het orgelwerk zelf verdient tot een toonbeeld van uitmuntenden orgelbouw in Nederland gesteld en hooggeroemd te worden'.

Gert Oost

Pijpwerk uit het orgel van de Utrechtse Domkerk.

INHOUDSOPGAVE

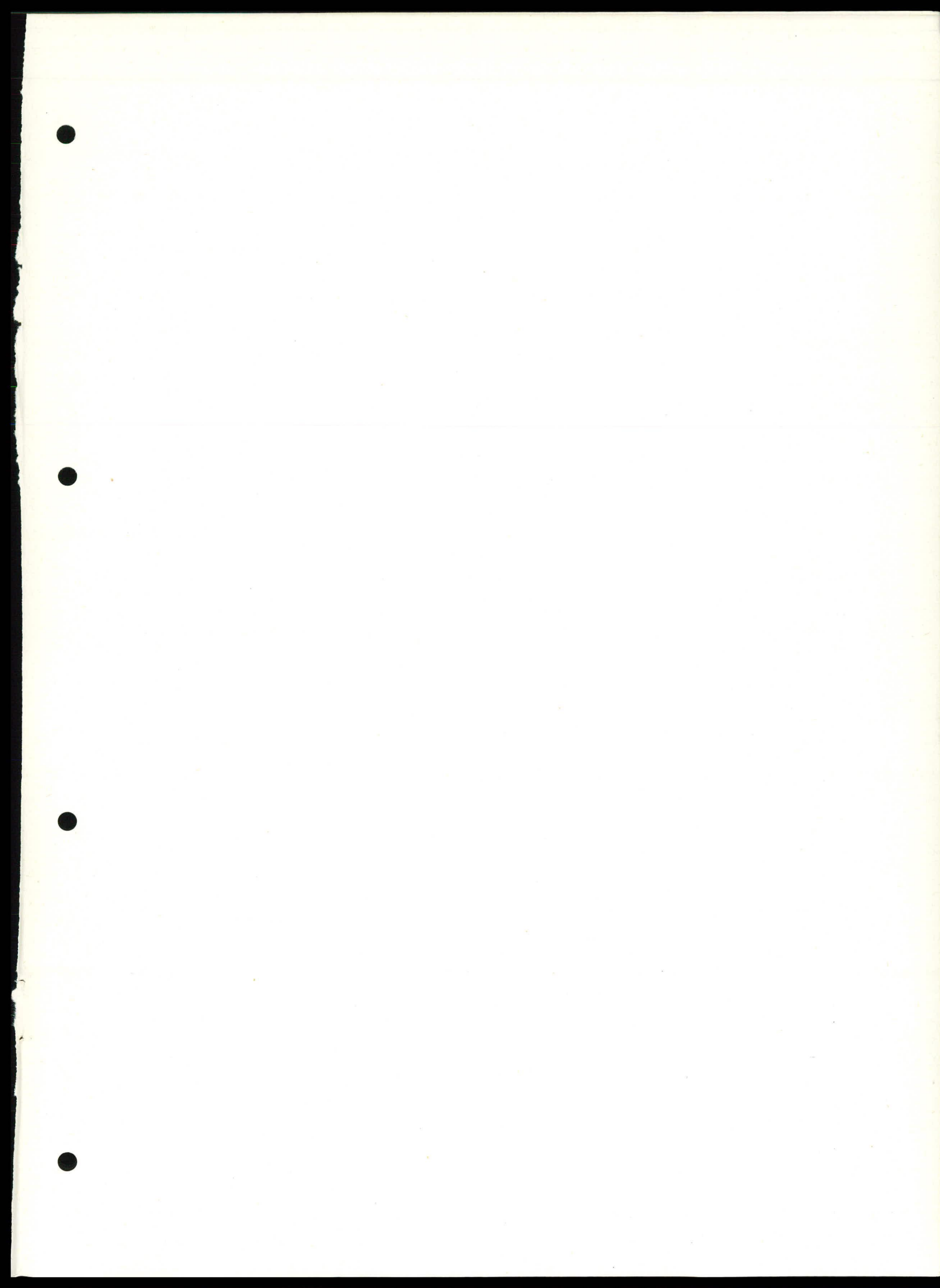
De Utrechtse orgeltraditie vòòr de gebroeders Bätz door Dr M.A. Vente	blz 1
De orgelmakers Bätz; honderd jaar Utrechtse orgel- bouw door Gert Oost	blz 7
Lijst van tentoongestelde voorwerpen	

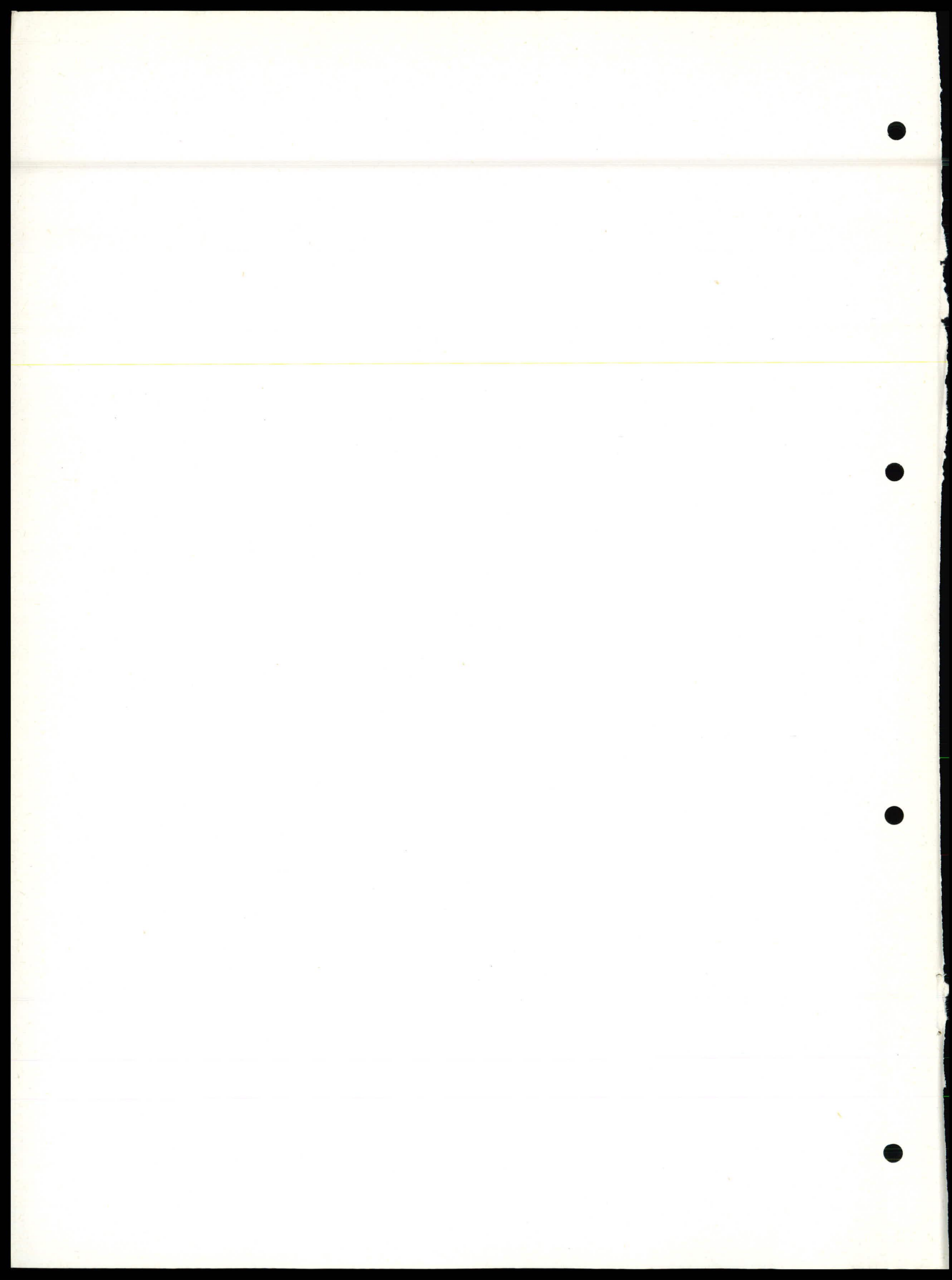
CATALOGUS

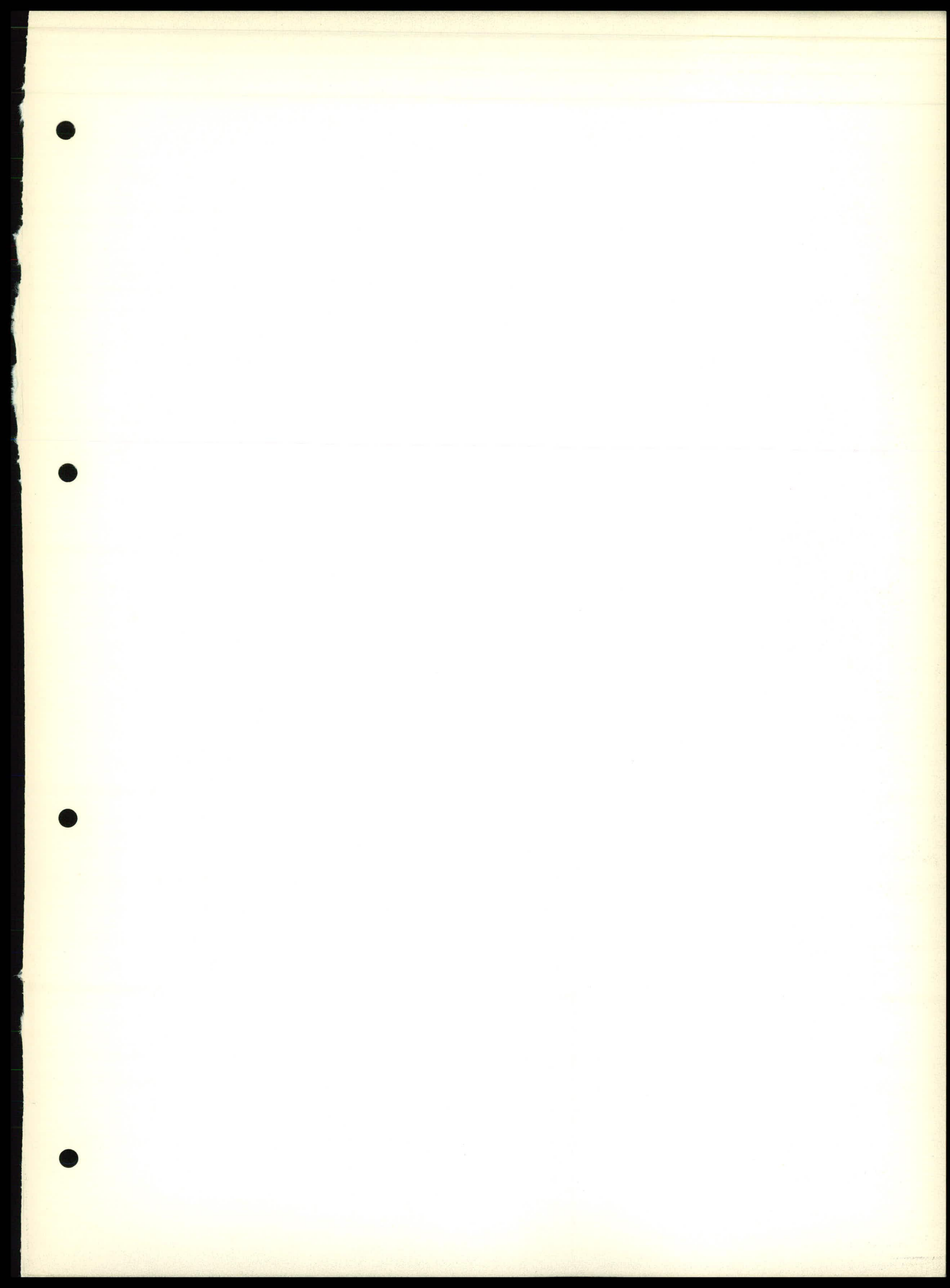
Uitgave: Centraal Museum Utrecht
Basisontwerp: Anthon Beeke; lay-out en verzorging:
Hoos Blotkamp, Jacqueline de Graaf en D.P.Snoep
Druk: Drukkerij Elinkwijk, Utrecht
Foto's: Hans Kempkes (OMI) en Fotografische Afdeling
Gemeentelijk Archief Utrecht
Foto op omslag: Pijpwerk uit het orgel van de Domkerk
Herkomst afgebeelde tekeningen en voorwerpen:
Instituut voor Muziekwetenschap (Bätz-Wittearchief):
afb. op blz. 6,9,11,12 en 17
Gemeentelijk Archief: afb. op blz. 2,3 en 4
Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Utrecht: afb. op blz. 21
Centraal Museum: afb. op blz. 21
Signatures van leden van de familie Bätz:
blz. 7, afk. van orgel Ev. Lutherse Kerk, 's-Gravenhage
blz.12, afk. van kabinetorgel uit de Domkerk Utrecht
blz.15, afk. van orgel Ev. Lutherse Kerk, Edam
blz.17, afk. van orgel Hervormde Kerk, Harderwijk
blz.19, afk. van orgel Ev. Lutherse Kerk, Paramaribo
blz.22, afk. van orgel Ev. Lutherse Kerk, Woerden

TENTOONSTELLING

'De orgelmakers Bätz; honderd jaar Utrechtse orgelbouw'
werd opgezet door D.P. Snoep en Jacqueline de Graaf,
m.m.v. het Onderwijs Media Instituut van de R.U. en de
Fotografische Afdeling van het Gemeentelijk Archief voor
wat betreft het fotowerk. De tekeningen werden verzorgd
door John Vesters van de restauratieafdeling van het
Gemeentelijk Archief

De orgelmakers Bätz
honderd jaar Utrechtse orgelbouw

Centraal Museum Utrecht
21 november 1975 - 18 januari 1976